

Frey Dóra

**JOGI ESZKÖZÖK A NÉPESSÉGMOZGÁS
MEGVALÓSÍTÁSÁBAN TOLNA MEGYÉBEN 1944 ÉS
1948 KÖZÖTT**

TÉZISEK

Konzulens: Prof. Dr. Mezey Barna

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar

Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola

Budapest, 2021.

I. A KITÜZÖTT KUTATÁSI FELADAT ÉS A KUTATÁSI ELŐZMÉNYEK

Az értekezés célja a második világháborút követő években lezajlott népességmozgások jogtörténeti hátterének feltárása, egy korábban etnikailag vegyes – döntően magyarok és németek, kisebb részben délszlávok lakta – terület, Tolna megye példáján. 1944 és 1948 között jelentős népességcsere zajlott le itt: elűzték a német lakosság jelentős részét, letelepítették az 1941-ben szervezeten a Dél-Bácskába telepített, de 1944 őszén evakuációs parancsot kapó, és a mai országterületre menekülteként érkező bukovinai székelyeket, a későbbiekben pedig Csehszlovákiából kiutasított magyarokat. A megye, mivel korábban szlovák lakossága nem volt, nem a szó szoros értelmében vett lakosságcsereben vett részt, a felvidéki magyarokat a magyarországi németek elkobzott vagy a kitelepítés után hátrahagyott ingatlanokba telepítették. A Tolna megyét érintő népességmozgásnak és a vizsgált időszaknak ugyan része, de a terület zsidó lakosságának 1944 júniusában bekövetkezett deportálását elsősorban terjedelmi, másodsorban az értekezésben tárgyalt eseményektől jelentősen eltérő háttere és lefolyása miatt nem tárgyalom.

Az eseménysor köztörténetileg jelentős mértékben feltárt, a téma memoárirodalma is jelentős, visszaemlékezés-kötetek, dokumentum-gyűjtemények, településtörténeti munkák tucatjai jelentek és jelennek meg, az események 70. majd 75. évfordulója erre jó alkalmat adott. Ritkábbak a komplex vizsgálatok, amelyek a három eseménysort egyben tárgyalják. Jogtörténeti szempontból általában is kevésbé kutatott terület, komplex módon pedig eddig egyáltalán nem vizsgálták az eseménysort, ennek pótlásár tesz kísérletet értekezésem.

Magyarország helyzete a kényszermigrációs folyamatokban azért volt speciális, mert a folyamat mindkét oldalán jelen volt állami szinten: szervezeten, jogi eszközökkel kitelepítette a magyarországi német lakosság egy részét, illetve a lakosságcsere keretében szlovák lakosságának többségét. A térség többi országától eltérően Magyarországon csak szervezett kitelepítések voltak, a német lakossággal szemben sem került sor súlyos és tömeges erőszakra, nem történt „vad elűzés”, mint Lengyelországban, Csehszlovákiában vagy Jugoszláviában. A szlovák lakosság áttelepítése elvben önkéntes alapon történt, de nyomásgyakorlás több helyen előfordult. Magyarország ugyanakkor befogadó állam is volt, a lakosságcsere keretében Csehszlovákiából jelentős számú magyar érkezett, illetve a többi szomszédos országból elmenekült vagy elűzött magyar lakosság letelepítésére is sor került. Tolna vármegye helyzete annyiban volt speciális, hogy korábban jelentős német lakossággal rendelkezett, a megye déli részén, a Völgységi járásban 75% volt a német anyanyelvűek

aránya, de a megye egész területén voltak német többségű, illetve szinte kizárólag németek lakta falvak. Országos összehasonlításban a németiség jelentős részét telepítették ki a megyéből, a helyükre pedig nem csak csehszlovákiai magyarok, illetve a földreform keretében az ország más részeiről származó telepesek érkeztek, hanem még a németek kitelepítése előtt megtörtént a bukovinai székelyek tömeges, tömbszerű telepítése. Ez utóbbi érintette Baranya és a mai Bács-Kiskun megyét is, de többségüket Tolna megye déli részén telepítették le, bár a Völgysegi járásban kialakítandó „székely vármegye” koncepciója nem valósult meg.

A fenti három, egymással szorosan összefüggő eseményt vizsgálom dolgozatomban, e vizsgálat ajogrendszer három szintjére terjed ki: a nemzetközi jogi szabályozásra, az országos szintű jogszabályokra és pszeudonormákra, valamint a helyi közigazgatás és a speciálisan a kitelepítésekre létrehozott szervek a végrehajtás során keletkezett aktusaira.

Az eltelt 70-75 év ellenére a második világháborút követő kényszerszermigráció érzékeny, érzelmekkel, sérelmekkel és emlékezetpolitikai konfliktusokkal terhelt téma, nem elsősorban helyi, mint inkább nemzetközi szinten. Nem keresem a választ arra, hogy mi volt igazságos vagy igazságtalan. Evidensnek tartom, ahogy a nemzetközi jog és az emberi jogi szabályozás is a 21. század elején, hogy senki, semmilyen okból nem kényszeríthető állami döntés nyomán, jogi eszközökkel szülőföldje, otthona elhagyására, fosztható meg vagyonától, egzisztenciájától. Ugyanakkor a második világháború alatt és az azt követő években nagyjából 20-30 millió főnek jutott ez a sors Európában, a Tolna megyében történtek ebbe a nemzetközi folyamatba illeszkednek. Természetesen nem eshetünk abba a hibába, hogy a jelent vetítjük vissza a múltba, és olyan nemzetközi jogi és alkotmányos garanciák betartását kérjük számon, amelyek akkor még nem léteztek, ilyenek a kisebbségvédelem ma elfogadott nemzetközi és belső jogi szabályai, vagy a genocídium kiterjesztett értelmezése, amely az erőszakos elköltöztetést is magában foglalja. A 20. század első felében az „etnikai szétválasztás”, a világos nyelvi és nemzetiségi határok megteremtése legitim célnak számított a nemzetközi politikában, akár lakosságcserek, áttelepítések árán is. Erre példa a Párizs környéki békék ún. „faji opciós” lehetőségére, a részben megvalósult dél-tiroli lakosságcsere, vagy a nemzetiszocialista Német Birodalom „Heim ins Reich” (Haza a Birodalomba) programjára, amely a Kelet-Európában élő ún. népi németek áttelepítését célozta.

A második világháború végén induló hatalmas menekülthullám, majd az államilag szervezett elűzések és áttelepítések részben az etnikai szétválasztás elvének, részben a németiség és a csehszlovákiai magyarság kollektív bűnösségének jegyében nélkülöztek minden önkéntességet. A jog ebben a folyamatban valóban a politika szolgálóleánya lett, a magas – a legtöbb esetben nemzetközi – szinten meghozott döntéseket a jog eszközeivel hajtották végre, illetve hajtották végre a közigazgatás különböző szintjeivel. Ezek a jogi eszközök a mai mércével mérve nyilvánvalóan nem állnák ki az alkotmányosság próbáját – a magyarországi németek kitelepítését elrendelő 12.330/1945. M. E. sz. rendelet alkotmányellenességét és bírósági eljárásban való alkalmazásának tilalmát a magyar Alkotmánybíróság 92/2007. (XI. 22) számú határozatában formálisan ki is mondta.

Az értekezésben elsősorban arra keresem a választ, hogy milyen módon születtek ezek a jogi eszközök, milyen tényezők befolyásolták a jogszabályok és más normatív aktusok keletkezését és végrehajtását. Külön figyelmet szenteltem a közigazgatási szervezetrendszer átalakulásának, illetve átalakításának, a telepítések lebonyolítására létrehozott szervezetrendszer működésének, a helyi közigazgatás tudatos, de nem mindig sikeres kiiktatásának a folyamatokból.

A ki- és áttelepítéseket elrendelő jogszabályok diszkriminatív volta természetesen egyértelmű, egy részük az akkori normák szerinti alkotmányosság és jogszerűség próbáját sem állta volna ki. A végrehajtás sok esetben a legalitás minden elemét nélkülözte, önkényes, a jogi szabályozás keretein teljesen kívül eső intézkedésekre került sor. Egyes esetekben tudatosan hagyták figyelmen kívül a jogszabályokat, ennek kapcsán felmerülhet a kérdés, hogy volt-e politikai szándék a betartásukra. Erre példa a bukovinai székelyek letelepítése, amelynek során Bodor György, a „választott kormánybiztos” hivatalos felhatalmazás nélkül létrehozott egy fiktív közigazgatási szervet, a Telepítési Hivatalt, és annak nevében 1945 tavaszán minden jogszabályi keretet átlépve internálta a német lakosságot, ekobotzatta földjeiket – a földreformról szóló 600/1945. M.E. rendelet értelmében, de annak eljárási szabályait teljesen figyelmen kívül hagyva végzet telepítéseket.

Csak érintőlegesen térek ki a népességmozgások mai jogi következményeire. A fent említett módon a magyar jogban formálisan is megállapítást nyert a jogi eszközök egy részének alkotmányellenessége. Az egykori Csehszlovákiában ez a folyamat nem zajlott le, a jogutód Szlovákiában sem született formális döntés az ottani magyarságot ért diszkriminatív intézkedések törvénytelen/alkotmányellenes voltáról. Az ún. Beneš-dekrétumokat, köztük a

nemzetiségeket súlyosan diszkriminálókat Csehszlovákia utódállamai alkotmányos identitásuk szerves részének tekintik mind a mai napig.

A második világháborút követő népességmozgások kutatástörténete felemás képet mutat. A téma hosszú időn keresztül tabu volt nem csak a közbeszéd, hanem a kutatás számára is. Nem lehetett nyilvánosan beszélni és írni a németek kitelepítéséről, a bukovinai székelyek sorsáról, a felvidéki magyarságot ért atrocitásokról. Először az 1970-es években jelenhettek meg, akkor még csak szűk szakmai közönség számára elérhető formában (elsősorban levéltári és múzeumi évkönyvekben) a magyarországi németek ellen második világháborút követően hozott intézkedésekről és azok végrehajtásáról szóló tanulmányok. Egy évtizeddel később szélesebb körben is tárgyalhatóvá vált a kérdés, Tilkovszky Loránt és Bellér Béla munkái már az érdeklődő nagyközönség számára is hozzáférhetőek voltak. Valódi változást a rendszerváltás hozott, Zielbauer György, Fehér István, Füzes Miklós forrásfeltáró és egyes részterületeket vizsgáló munkái áttörést jelentettek a kutatástörténet szempontjából. Ekkor váltak Magyarországon hozzáférhetővé a Németországba kitelepített érintettek által írt és ott kiadott, többé-kevésbé tudományos igényű, de mindenképpen forrásértékű munkák is. Számos visszaemlékezés, memoár jelent meg az elmúlt évtizedekben, számos településtörténeti munka látott napvilágot, ezek színvonala változó, egy részük munkám során felhasználható volt.

A bukovinai székelyek történetének átfogó monografikus feldolgozása máig hiányzik, Sebestyén Ádám elsősorban néprajzi jellegű munkájának bevezetése a legátfogóbb ismertetése a népcsoport történetének. A bácskai áttelepítésig több munka is áttekinti a kérdést, Sántha Alajos, Németh Kálmán és mások tollából, a későbbi évtizedekben azonban inkább visszaemlékezések, szociográfiai munkák, illetve egyes részfolyamatokat feltáró tanulmányok jelentek meg.

A felvidéki magyarság második világháborút követő történetének tudományos feldolgozása gyakorlatilag csak a rendszerváltás után kezdődhetett meg, és máig féloldalas – a csehszlovákiai események, elsősorban ott élő magyar kutatóknak (többek között Vadkerty Katalin, Popély Árpád, Szarka László) köszönhetően részletesen feltártak, számos forrásközlés is napvilágot látott, a vonatkozó csehszlovák jogszabályok magyar fordításban is rendelkezésre állnak. A magyarországi letelepítés történetét jóval kevesebben vizsgálták, elsősorban ténylegesen a lakosságcserében érintett Békés megyei területek kapcsán. Tolna megye esetében lakosságcseréről nem beszélhetünk, a kitelepített németek helyére történt a

felvidékről kiutasítottak letelepítése, ennek átfogó, monografikus feltárása még várat magára.

Nagyon kevés az olyan kutatás, amely az eseményeket komplexen, egymással összefüggésben vizsgálja – elsőként Tóth Ágnes mutatott rá a német kitelepítés, a csehszlovák-magyar lakosságcsere és az 1945 tavaszán kezdődő földreform közötti szoros összefüggésekre, Tolna megyére vonatkozóan László Péter monográfiája képviseli ezt a szemléletet.

A jogtörténeti szempontú kutatásra komplex szemléletben eddig nem került sor, a felvidéki magyarságot érintő rendelkezések jogi szempontú elemzéséről íródtak tanulmányok, amelyek jogtörténeti kérdéseket is érintenek, de elsősorban a jogszabályok mai hatályának problematikáját, az Európai Unió jogával való összeegyeztethetőségüket elemzik.

II. A KUTATÁS MÓDSZERTANA ÉS FORRÁSAI

Az értekezés széles forrásbázisra támaszkodik, egyrészt a korszakban keletkezett nagy számú jogszabályt és pszeudonormát tekintetem át, a közigazgatási aktusokat elsősorban a Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltárában végzett kutatás nyomán, illetve forrásközlő kiadványokból ismertetem. Ezeken kívül felhasználtam a köztörténeti kutatás által az elmúlt évtizedekben alkotott szekunder forrásokat is. Ez utóbbiak a vizsgált témakör nem minden részéhez álltak egyforma színvonalon és terjedelemben rendelkezésre. Az eseménytörténetről a bukovinai székelyek letelepítését kivéve számos modern feldolgozás áll rendelkezésre, mindez nem mondható el közigazgatás-történetről. Tolna megye 1945-öt követő igazgatástörténetéről a rendszerváltás előtt született több tanulmány, fontos forrásokat feltárva, de a korszak ideológiájától átítatva. A második világháborút követő telepítésekben érintett szervek közül ki kell emelni a Központi Statisztikai Hivatalt, amelynek munkatársai a hivatalnak a magyarországi németek kitelepítésében való részvételéről, az 1941-es népszámlálás számlálólapjainak felhasználásáról igen részletes kutatásokat végeztek és tettek közzé. Kivételesen, egyéb források hiányában támaszkodtam memoáriródlomra, elsősorban Bodor György visszaemlékezéseire, mivel a bukovinai székelyek letelepítésnek primer forrásai szegényesek, maga Bodor jelentette ki, hogy „nem gyártott aktákat”.

Nem volt célja a dolgozatnak a történeti eseménysor ismételt kutatása és narratívájának újraírása, illetve a történeti kutatásban felmerülő viták rendezése sem. Ezek esetében csak ismertetem a szakirodalomban fellelhető álláspontokat, a kitelepítés – áttelepítés – elűzés terminológiai vitájában, vagy a telepítésben érintettek létszáma vonatkozó eltérésekben sem foglaltam állást.

Fontosnak tartottam az előzmények bemutatását, így a földrajzi keret, Tolna megye helyzetének leírását a második világháború végén és azt követően. A három érintett népcsoport történetének vázlatos ismertetése is a folyamatok jobb megértését szolgálja, ahogy az eszmei-ideológiai előzményeket, a telepítési elképzeléseket és azok hátterét bemutató fejezet is. Külön részt szenteltem a magyarországi németek kényszermunkára hurcolásának, az ún. malenkij robotnak, amelyet a szovjet katonai közigazgatás hajtott végre 1944 decemberében és 1945 januárjában, azonban a magyarországi németek elleni első diszkriminatív intézkedésként fontos előzménye a későbbi történéseknek – jogilag ugyanakkor, legalábbis a magyar jogban, teljesen szabályozatlan volt.

A vizsgált folyamatok bemutatását a három érintett népcsoport szerint tagoltan mutatom be, utalva az összefüggésekre, ennek célja, hogy az egyes telepítési folyamatok és azok jogi szabályozásának sajátosságai külön-külön is kirajzolódjanak. Az egyes népcsoportoknak szentelt fejezeteken belül külön tárgyalom a jogi szabályozás két szintjét, a nemzetközi jogi normákat (amennyiben voltak), és a hazai jogban született jogi szabályozó eszközöket, valamint a harmadik szintként azok végrehajtását Tolna megyében, amely a közigazgatási hatóságok kezében volt. Külön figyelmet szenteltem a közigazgatástörténeti aspektusoknak, a telepítésben érintett közigazgatási szervek szervezetével, hatáskörével kapcsolatos normáknak, illetve azok változásának. A népességmozgás egyes folyamatait a rendes közigazgatási szervezetrendszerrel elkülönülő, gyakran változó szervezetű, feladat- és hatáskörű szervek látták el, a köztük kibontakozó hatásköri konfliktusok, valamint a folyamatokból a politikai szándéknak megfelelően nagyrészt kimaradó helyi közigazgatáshoz való viszonyuk képet ad a telepítési folyamatok megvalósítási nehézségeiről.

III. A KUTATÁS EREDMÉNYEINEK RÖVID ISMERTETÉSE ÉS A TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK HASZNOSÍTÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI

Tolna megye etnikai térszerkezetét a második világháborút követő kényszerszermigráció teljesen átalakította, ezzel összefüggésben a nyelvi és vallási viszonyok is döntően megváltoztak. Jelentősen megfogyatkozott a vármegye német lakossága, először mintegy 3500 fő hagyta el a területet 1944 novemberében a német csapatokkal, nagyrészt német nemzetiségűek, nagyjából 4100 főt a Szovjetunióba hurcoltak kényszerszermunkára 1945 januárjában. Körükben pontos veszteségekről nincsen adatunk, de 30-40%-uk sosem térhetett haza, sokan közülük pedig visszatérve nem maradtak az országban, hanem követték időközben kitelepített családjukat német területre. A kitelepítés – a közölt számok eltérnek – mintegy 38.000 Tolna megyei németet érintett, ez országos szinten is kiemelkedő, mind létszámban, mind arányaiban. A magukat német nemzetiségűnek vallók nagyjából kétharmada, a német anyanyelvűek 53,5%-a távozni kényszerült 1946 és 1948 között. 1946-ban az amerikai megszállási zónába szállítottak ki 16.000 főt, ezt követően a szovjet megszállási zóna fogadta a kiszállított németeket, 1947 folyamán 8800, majd 1948-ban még 13.000 főt. A második, a későbbi Német Demokratikus Köztársaság területére irányuló kitelepítési hullámban kiemelten érintett volt a megye, az összes oda kiszállított létszámára vonatkozó adatok szórnak a legnagyobb mértékben, 30.000 és 55.000 fő között mozognak, ennek jelentős részét tették ki a tolnai németek. A rossz elhelyezési körülmények hatására a szovjet zónába szállítottak többsége valamelyik nyugati megszállási zónába távozott, illetve hazaszökött Magyarországra.

A „kitelepítendő” németek helyére – jóval a távozásuk előtt letelepítve – érkezett 11.000 bukovinai székely, akiket Bodor György vezetésével, az akkor hatályos jogszabályok figyelmen kívül hagyásával telepítettek le 1945 áprilisában és májusában. Az 1764-es madéfalvi veszedelem után Hadik András által Bukovinában letelepített székelyek Magyarországra telepítésére a dualizmus idején kudarcba fulladt ilyen irányú kísérletek után 1941-ben került sor, a magyar hadsereg által nem sokkal korábban megszállt Dél-Bácskába. A telepítés egy Romániával kötött egyezmény alapján szervezetten történt, de a telepesfalvak lakói 1944 októberében evakuációs parancsot kaptak a magyar hatóságoktól. Szervezett evakuációról nem beszélhetünk, a székelyek kisebb csoportokra szakadva, saját erejükből, szekereken menekültek, szinte minden ingóságukat hátrahagyva. 1944-1945 telét a Dunántúlon szétszóródva töltötték, Bodor György hívására érkeztek Tolna és Baranya megyékbe, ahol a német lakosságot időszakosan internálva, földjüket elkobozva telepítették le őket.

1947. májusában érkeztek az első felvidéki magyarok Tolna megyébe, ahol a kitelepített, illetve még kitelepítésre váró németek ingatlanjait tervezték kiosztani nekik. Mivel 1945-ben már letelepítették a megye déli részén a bukovinai székelyek egy jelentős csoportját, a megye többi részén pedig a földreform keretében valósítottak meg megyén belüli, illetve megyén kívüli telepítéseket, sem lakóingatlan, sem kiosztható termőföld nem állt rendelkezésre, csoportos telepítésre nagyon kevés esetben volt mód. A felvidéki magyarok elhelyezésére csak a német lakosság összeköltöztetése, illetve ún. rátelepítés mellett volt lehetőség. Mivel Tolna megyének korábban szlovák lakossága nem volt, nem volt mód a lakosságcsere-egyezmény által előírányzott ikresítésre, minden Csehszlovákiából kiutasított magyart németektől elkobzott vagy általuk visszahagyott ingatlanra kellett telepíteni. A felvidéki letelepítettek ebből következően szétszóródtak, a megye több mint 50 településére kerültek. Pontos létszámadatot nehéz megállapítani, a legtöbb statisztika családokról szól, 1600-2000 közé tehető a családok száma, vagyis 6000-9000 fő volt a letelepítettek létszáma.

A kényszermigráció folyamatának jogi szabályozottsága a három általam vizsgált eseménysor kapcsán különböző. A bukovinai székelyek letelepítésére semmilyen specifikus jogszabály nem vonatkozott, azt a földreform kapcsán született telepítési rendelkezések alapján tervezték végrehajtani. A gyakorlatban azonban sem a 600/1945. M.E. rendeletet, sem annak végrehajtási rendeleteinek szabályait nem tartották be, tulajdonképpen megfordították a folyamatot, előbb történt meg a letelepítés, mint az ingatlanok elkobzása. Magának a telepítést a saját magát kormánybiztosnak tituláló, ilyen megbízással azonban nem rendelkező Bodor György „alapította” Telepítési Hivatal végezte – vagyis egy jogilag nem létező közigazgatási szerv. A nyilvánvalóan szükséghelyzetben lévő, hónapok óta lakhely nélküli bukovinai székelyek letelepítésre a jogalkotásnak nem sikerült reagálnia – arról sem tudunk, hogy ez tervben lett volna. A telepítési akciót övező számos jogsértés miatt a közigazgatás helyi, járási és megyei szinten is folyamatos panaszokkal szembesült, tenni ugyanakkor keveset tudott. Már magának a földreformnak a végrehajtása is a rendes közigazgatási szervezeten kívüli szervek feladat és hatásköre volt. A Községi Földigénylő Bizottságok, Megyei Földbirtokrendező Tanácsok és Földhivatalok, Országos Földbirtokrendező Tanács és az Országos Földhivatal külön szervezetrendszer alkottak, a földreform keretében megvalósuló megyén belüli és megyén kívüli telepítési feladatokat is ellátták, a székely telepítés jogszerű megvalósítását azonban nem tudták biztosítani. Végül a megszálló szovjet katonai parancsnokságig, illetve kormányzati szintre is eljutó panaszok miatt Bodor Györgyöt felszólították tevékenysége abbahagyására, de az általa

véghezvitteket hallgatólagosan tudomásul vették. A leendő telepesekből alakított Községi Földigénylő Bizottságok tömegesen beadott kobzási javaslatait a Megyei Földbirtokrendező Tanácsnak nem volt lehetősége érdemben vizsgálni. A bukovinai székelyek letelepítése bár kétségkívül sürgősen végrehajtandó feladat volt 1945 tavaszán, a jogszabályok gyakorlatilag teljes figyelmen kívül hagyásával valósult meg.

A magyarországi németek kitelepítésének, illetve a csehszlovák-magyar lakosságcsereének a jogi szabályozása legalább annyi hasonlóságot mutat, mint amennyi a különbség köztük. A legfontosabb különbség, hogy annak ellenére, hogy mindkét folyamat nemzetközi együttműködésben, a külső körülmények által döntően befolyásolva ment végbe, a magyarországi németek kitelepítésének nemzetközi jogi szabályozása gyakorlatilag teljesen hiányzott. A diplomáciai tárgyalások jegyzőkönyvei, a győztes hatalmak által kiadott nyilatkozatok nem tekinthetők formális jogforrásnak. A Potsdami Konferencia zárónyilatkozata, bár annak nemzetközi jogi minősége és kötőereje hosszú ideig vita tárgya volt, nem tekinthető a nemzetközi jog aktusának, normatív kötőereje nem volt, nem kötelezte Magyarországot a német lakosság (vagy annak egy része) kitelepítésére. A csehszlovák-magyar lakosságcsere ezzel szemben nemzetközi szerződésben került rögzítésre, még ha a szerződés gyakorlatilag nem egyenlő felek között kötött is.

Tartalmilag a nemzetközi jogi normák, illetve a német kitelepítés esetén inkább pszeudonormák a 21. század elején jogászai szemmel tarthatatlannak, az emberi jogok és a nemzetközi jog számos elvével ütközőnek tűnnek. Etnikai csoportok szervezett kitelepítése ma a genocídium tilalma alá esik, és a tulajdonhoz, a személyes szabadsághoz, magánélethez való jogok súlyos sérelmét jelenti. A kortársak is érezték, hogy az igazságosság és a méltányosság elvei mindenképpen sérülnek, de az 1940-es évek nemzetközi joga nem tiltotta a szervezett ki- és áttelepítéseket, az ún. etnikai szétválasztás elve a huszadik század elejének nemzetközi jogában és nemzetközi politikájában teljesen elfogadott volt. A németek Kelet-Európából való elűzését nem tartották elfogadhatatlannak a nyugati szövetségesek sem, legfeljebb annak módját kifogásolták – humánus végrehajtást vártak el.

A belső jogi szabályozás mindkét esetben döntően alacsony szintű volt, helyenként nem formális eszközökkel történtek lényegi módosítások (utasítások, körlevelek formájában), ezek sok esetben azt a célt szolgálták, hogy a jogi szabályozás „utolérje” a realitásokat. Például az egyre szűkülő kiszállítási lehetőségek nyomán nőtt egyre nagyobbra a Németországba áttelepülési kötelezettség alól mentesítettek száma. A csehszlovák-magyar

lakosságcsere esetében hivatalosan is jogforrássá emelték a lakosságcsere-egyezmény által létrehozott vegyesbizottság határozatait, amelyek sok esetben nem előre tervezett jogalkotást jelentettek, hanem a felmerülő kérdésekre, problémákra reagáltak, az egyezményben lévő joghézagokat töltötték ki. A jogi szabályozás ennek megfelelően mindkét esetben folyamatosan változott, azt az érintettek és a végrehajtó közigazgatási szervek sem tudták minden esetben követni.

Az egyébként is viszonylag kaotikus, szétaprózott, gyakran változó jogi szabályozás tényleges betartására és betartatására nem minden esetben került sor. Egyes esetekben erre a szándék sem volt meg, más esetekben a körülmények hatására tértek el a végrehajtásért felelős hatóságok a jogszabályoktól. Példa erre a rátelepítés, illetve az összeköltöztetés gyakorlata, amelyet a közigazgatásban keletkezett iratok, illetve a személyes beszámolók szerint jóval az előtt alkalmaztak, hogy arra a jogszabályok lehetőséget adtak volna.

A végrehajtásban kulcsszerep jutott a közigazgatásnak, azonban azt nem az általános közigazgatási szervek hatáskörébe utalták, hanem speciális szerveket hoztak létre erre a feladatra. Ilyen volt a Népgondozó Hivatal, a földreform kapcsán alakult szervezetrendszer, amely a Községi Földigénylő Bizottságokból, a Megyei Földbirtokrendező Tanácsból és az Országos Földbirtokrendező Tanácsból állt, a melléjük rendelt Földhivatalokkal, majd Telepítési Hivatallal és egyéb alárendelt szervekkel. A német kitelepítésért a Belügyminisztérium által felügyelt kormánybiztosok feleltek, a kormánybiztosok munkáját karhatalomként ún. kitelepítési oszlopok segítették, a felvidéki magyarok letelepítéséért az Áttelepítési Kormánybiztosság, és az annak alárendelt területi szervek végezték. Az egyes szervek feladat- és hatásköre, valamint szervezete folyamatosan változott, számos hatásköri összeütközést eredményezve, és az átláthatóságot sem segítve. Egyes esetekben maguk a frissen megalakított vagy átalakított szervek tisztviselői sem voltak pontosan tisztában a feladat- és hatáskörökkel, többségük nem rendelkezett közigazgatási tapasztalattal, sokszor megfelelő végzettséggel vagy szakértelemmel sem.

A fent említett szervek a helyi közigazgatástól nagy mértékben függetlenül működtek, személyzetük általában nem helybeli volt. Ennek ellenére a helyi közigazgatás is részese volt az eseményeknek, még ha a szabályozás és a politikai akarat is a speciális szervek felé igyekezett terelni minden lényeges folyamatot. Egyrészt a helyi – legyen az községi, járási vagy vármegyei – közigazgatás rendelkezett megfelelő helyismerettel, bizonyos alapvető információkkal, amely nélkül a kitűzött feladatok végrehajtása lehetetlen lett volna.

Másrészt a helyi lakosság a helyi közigazgatást ismerte, panaszaival, jogorvoslati kérelmeivel leginkább hozzájuk fordult, még ha azok nem is rendelkeztek hatáskörrel az adott kérdésben. A ki- és betelepítések következményeit, az eredeti lakosság és a betelepítettek együttélésből adódó konfliktusokat, az abból fakadó jogi problémákat, a letelepítettek integrálását a helyi közigazgatásnak kellett (volna) megoldania, egyedül a bukovinai székelyek esetén voltak kezdetben erre a célra létrehozott szervezetek.

Összességében a jogi szabályozásról elmondható, hogy alacsony szintű, gyakran változó normákat jelentett, amelyeknek betartása és betartatása sem a körülmények (folyamatosan érkező menekültek, földigénylők, kiutasítottak, a kitelepítési folyamat gyakori leállása), sem a folyamatosan változó szervezeti és jogszabályi környezet miatt nem volt egyszerű, számos esetben azonban nem is törekedtek erre.

Az általam vizsgált igen komplex folyamat egy része volt csak jogilag szabályozott – számos eleme a jogon kívül, vagy a jogi szabályozás határára esett abban az értelemben, hogy normatív jellegű szabályok léteztek ugyan, de azok nem jogalkotás eredményeként jöttek létre, nem kaptak jogszabályi formát. Ilyenek voltak a nemzetközi jogban a hivatalosan esetleg egy jegyzőkönyvvel lezárt, de sokszor informális tárgyalások, a belső jog tekintetében különböző körlevelek, utasítások formájában jelentkező szabályok.

A végrehajtás során az események sodrában megalkotott, hézagos, gyakran változó jogszabályok számos esetben adtak lehetőséget önkényes eljárásokra, ez az esetek egy részében feltehetően szándékoltan volt így, generálklauzulák, jogilag nehezen értelmezhető kifejezések teremtettek erre lehetőséget. A jogszabályokban meghatározott kritériumoknál sok esetben fontosabb volt az érintettektől elkobozható vagyon. Mind a magyarországi németek kitelepítése, mind a csehszlovák-magyar lakosságcsere jelentős vagyonátrendeződéssel járt, bár a kutatásban ez a szempont hosszú időn keresztül nem volt hangsúlyos.

Az érintettek számára a történetek gyakorlatilag minden esetben traumatikus élményt jelentettek, egész életükre befolyással voltak. A korábban zömmel földművelésből élő lakosság különösen ragaszkodott a családjuk által generációk óta művelt földhöz. Korábbi életmódjuk folytatására új lakóhelyükön sok esetben nem volt mód. Egzisztenciálisan mind a magyarországi németek, mind a felvidékről kiutasított magyarok rosszabb helyzetbe kerültek, a bukovinai székelyek pedig menekülés közben gyakorlatilag minden ingóságukat elvesztették. A helyi lakosság sem Németországban, sem Magyarországon nem fogadta

barátságosan a betelepítetteket, jelentősek voltak a kulturális különbségek. A posztóharisnyás, a dunántúlitól jelentősen eltérő dialektust beszélő székelyek ugyanolyan idegenek voltak Tolna megyében, mint az onnan elűzött, népviseletet hordó, az irodalmi németet nem beszélő svábok az iparosodott, városias Dél-Németországban. A telepítések során széthullottak a korábbi faluközösségek, megszűntek a generációkon át kialakult társadalmi és gazdasági kapcsolatok.

A kitelepített németek egy része visszaszökött Magyarországra, akik ezt nem tették, azok is visszavágytak. A bukovinai székelyek, bár az érintett népcsoportok közül egyetlenként „hazatérésként” élték meg a letelepítést, hosszú ideig nem merték elhinni, hogy végleges otthonra találtak, sokan készültek arra, hogy mi lesz, ha „újra menni kell”. Egy helyen tartották a legfontosabb személyes holmikat, iratokat, az esetleges költözéshez ládákat, szekérponyvákat halmoztak fel. A Felvidékről áttelepítettek a németekhez hasonlóan sokáig reménykedtek abban, hogy „hazamehetnek”, később sokan költöztek a csehszlovák-magyar határhoz közelebb, hogy „hallják a hazai harangszót”, illetve könnyebben tudják tartani a kapcsolatot a Csehszlovákiában maradt családtagokkal, rokonokkal.

A második világháborút követő kényszerszermigráció számos konfliktussal és hatalmas veszteségekkel járt, a megbékélés mindenütt hosszú folyamat volt, nem is minden esetben zárult le. Magyarország a németekért retorzióért hivatalosan bocsánatot kért, a kényszerszermunkára hurcoltak anyagi kárpótlásban is részesültek. Mind a németek, mind a felvidéki magyarok kitelepítésének országgyűlési határozattal elfogadott emléknapja van, a hivatalos magyar emlékezetpolitikában helye van a kényszerszermigrációs folyamatoknak – ez számos más érintett államról nem mondható el.

Értekezésemmel a Tolna megyében történt események jobb megismeréséhez igyekeztem hozzájárulni, új szempontokat bevonva és komplexen szemlélve a folyamatot. A dolgozat új területet vont be a jogtörténeti kutatásba, a második világháborút követő kényszerszermigráció jogi hátterének kutatását, a kényszerszermigrációs folyamatok kutatást pedig egy új szemponttal, a jogtörténeti megközelítéssel gazdagította.

IV. AZ ÉRTEKEZÉS TÉMÁJÁBAN MEGJELENT PUBLIKÁCIÓK

Vom Nationalitätenministerium bis zur Vertreibung. Die rechtshistorische Aufarbeitung der Ungarndeutschen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. In: *Beiträge zur*

Rechtsgeschichte Österreichs, 2/2020. Mittel- und osteuropäische Rechtshistorische Konferenz 2019, 232-240.

Kollektive Bestrafung und deren Aufarbeitung – juristische Fragen der Vertreibung der Ungarndeutschen vor 75 Jahren und heute. In: HIRTE, Markus – KOCH, Arnd – MEZEY Barna (szerk.): *Wendepunkte der Strafrechtsgeschichte – Deutsche und ungarische Perspektiven. Rothenburger Gespräche zur Strafrechtsgeschichte, Band 8*. Gießen, Psychosozial-Verlag, 2020. 231-248.

From migrant to refugee: the history: the history of the Szekelys of Bukovina during and after the Second World War. In: *Vergentis. Revista de Investigación de la Cátedra Internacional Conjunta Inocencio III*. No. 9. 2019, 155-170.

Ki nem mondott kollektív felelősség? A magyarországi németek kitelepítésének jogi és közigazgatási háttere. In: FAZEKAS Marianna (szerk.): *Jogi tanulmányok. Jogtudományi előadások az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Doktori iskoláinak konferenciáján*. Budapest, 2018. 248-259.

Strafe ohne Schuld? – Konzeptionen der kollektiven Schuld der Ungarndeutschen nach dem zweiten Weltkrieg. In: MEZEY Barna (szerk.): *Die Auswirkungen politisch-sozialer Umbrüche auf das Strafrecht. Rechtsgeschichtliche Vorträge 73*. Budapest, 2017. 67-77.

Juristische Mittel in der Zwangsmigration nach dem zweiten Weltkrieg – Mit besonderer Berücksichtigung der Vertreibung der Ungarndeutschen. In: KEREKES Gábor (szerk.): *Bewahrte Traditionen und neue Horizonte. Nachwuchskonferenz ungarndeutscher Thematik*. Budapest, 2012. 129-142.

Völkerrechtliche Quellen der Zwangsmigration nach dem Zweiten Weltkrieg in Ungarn (1945-1948). In: DÁCZ Enikő (szerk.): *Minderheitenfragen in Ungarn und in den Nachbarländern im 20. und 21. Jahrhundert*. Baden-Baden, 2013. 147-164.

Büntetés bűn nélkül? A kollektív bűnösség koncepciója a jogforrásokban a magyarországi németek vonatkozásában a második világháború után. In: MÁTHÉ Gábor – RÉVÉSZ T. Mihály – GOSZTONYI Gergely (szerk.): *Jogtörténeti parerga. Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 60. születésnapja tiszteletére*. Budapest, 2013. 100-109.

Menekültek és menekülők – a második világháborút követő kényszermigráció nemzetközi jogi háttere. In: FAZEKAS Marianna (szerk.): *Jogi Tanulmányok. Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskoláinak III. konferenciája. II. kötet*. Budapest, 2012. 95-107.

Ein Sonderfall der Zwangsmigration während und nach dem zweiten Weltkrieg: Die Sekler aus Bukowina. In: MEZEY Barna – FREY Dóra – BEKE-MARTOS Judit (szerk.): *Aktuelle Aspekte der Rechtshistorischen Forschung. (Junge Ungarische Rechtshistoriker 6.)* Budapest, 2012. 74-88.

Állampolgársági kérdések a bukovinai székelyek Magyarországra telepítése kapcsán. In: NAGY Marianna (szerk.): *Jogi tanulmányok 2010. Ünnepi konferencia az ELTE megalakulásának 375. évfordulója alkalmából*. II. kötet, Budapest, 2010. 33-47.

Völkerrechtliche Vorgaben und ihre Verwirklichung. Zur Vollziehung des Bevölkerungsaustausches im Mitteleuropäischen Raum nach dem zweiten Weltkrieg – mit besonderer Berücksichtigung von Ungarn. In: HORNYÁK Szabolcs – JUHÁSZ Botond – KORSÓSNÉ DELACASSE Krisztina – PERES Zsuzsanna (szerk.): *Turning Points and Breaklines. Yearbook of Young Legal History* 4. München, 2009. 228–243.